

WIESŁAW MAIK

Wyższa Szkoła Gospodarki w Bydgoszczy

EWOLUCJA ZAINTERESOWAŃ NAUKOWO-BADAWCZYCH DAVIDA HARVEYA

Abstract: The evolution of David Harvey's scientific interests. David Harvey's work is a significant example of evolution and differences in contemporary human geography. It is characterised especially by three features related to one another: a constant change in scientific and research interests, a tendency to bridge the divisions between geographical specialities and scientific disciplines and the inclination towards deep theoretical and methodological reflection. A temporal and problem analysis allows distinguishing two phases of his research interests. In the first, neopositivist one, Harvey discusses methodological aspects of geography, being part of the process of changes in the research pattern of the maternal discipline; in the second, as a confirmed Marxist and radical geographer, he critically analyses contemporary urbanisation and the ideas of postmodernism and neoliberalism. Along with the evolution of scientific and research interests, Harvey's approach to the examined issues changes – from an inquisitive researcher, concerned with the state of a native scientific discipline, he becomes a critical observer and a reformer of the surrounding reality.

Keywords: evolution of scientific and research interests, philosophical-methodological basis of geography, radical geography, contemporary urbanism, postmodernism, neoliberalism

JEL code: Z13

Wprowadzenie

David Harvey cieszy się sławą jednego z najbardziej nowatorskich i wpływowych teoretyków myśli społecznej ostatnich pięćdziesięciu lat. Z racji wykształcenia uznawany jest za geografa, stanowiąc jednocześnie znamienity przykład badacza, który z powodzeniem przekracza tradycyjne granice między dyscyplinami naukowymi, o czym świadczą liczne cytowania jego prac przez socjologów, ekonomistów, antropologów i kulturoznawców¹. Zaliczany jest – obok Terry'ego Eagletona, Frederica Jamesona i Sławoja Żiżka – do wybitnych przedstawicieli tzw. późnej lewicy [Kuźniar 2011].

¹ W wydanych ostatnio w Polsce tłumaczeniach prac D. Harveya *Neoliberalizm. Historia katastrofy* (Książka i Prasa, 2008) i *Bunt miast. Prawa do miasta i miejska rewolucja* (Wyd. Bęc Zmiana, 2012) autor jest na okładce prezentowany jako profesor antropologii w City University of New York (CUNY), teoretyk społeczny i jeden z najwybitniejszych współczesnych geografów.

Trudność z przypisaniem D. Harveya do jednej dyscypliny naukowej wynika m.in. z rozległości jego zainteresowań naukowych. Eagleton [2003] dostrzega w nim autora, który płynnie przechodzi od filozofii Spinozy do łowienia przegrzebków, od architektury Baltimore do cyrkulacji kapitału i z jednakową biegłością wypowiada się o malarstwie Paula Gauguina i problemach kapitalistycznej makroekonomii. Jego twórczość jest dobitnym przykładem zmienności i różnicowania się współczesnej geografii człowieka – D. Harvey od początkowej fascynacji geografiami historyczną i regionalną przechodzi do prób określenia podstaw filozoficzno-metodologicznych geografii, a następnie do analizy dysproporcji i niesprawiedliwości we współczesnym świecie w duchu geografii radykalnej i marksizmu. Od lat 70. ubiegłego wieku zajmuje się problemami nierównego geograficznie rozwoju kapitalizmu, kładąc nacisk na ścisłe powiązanie czynników ekonomicznych, społecznych, politycznych i geograficznych w tym procesie. Liczne prace poświęcone analizie związków między neoliberalną transformacją kapitalizmu a przekształceniami współczesnej przestrzeni społeczno-gospodarczej zapewniły D. Harveyowi pozycję czołowego geografa o reputacji sięgającej daleko poza granice własnej dyscypliny.

Można stwierdzić, że analiza twórczości naukowej D. Harveya ma szerszy kontekst, pozwala lepiej zrozumieć złożone drogi rozwoju współczesnej geografii człowieka, wydobyć punkty zwrotne w tym rozwoju, a także identyfikować spory i dyskusje toczące się w ramach tej dyscypliny oraz nauk społecznych.

Analiza działalności naukowej D. Harveya w porządku czasowym i tematycznym pozwala wydzielić jej pewne symptomatyczne fazy, które odróżniają się od siebie pod względem ideologicznym, filozoficzno-metodologicznym oraz problemowym.

1. Neopozytywistyczny etap w twórczości naukowej Davida Harveya

Po początkowej fascynacji geografiami historyczną i regionalną D. Harvey podejmuje problematykę metodologiczną, wpisując się w proces zmiany wzorca badawczego geografii, dokonujący się na przełomie lat 50. i 60. ubiegłego wieku. Kształtowanie tego wzorca, zwanego niekiedy paradygmatem pozytywistycznym lub scjentyistycznym [por. m.in. King 1976, Kukliński 1983, Rykiel 1986, Maik 1993] oparte było na założeniach logicznego empiryzmu (neopozytywizmu)². Realizacja tej koncepcji

² Dość często, zwłaszcza w polskiej literaturze geograficznej, pozytywizm utożsamia się ze scjentyzmem. Należy podkreślić, że zakres treściowy tych orientacji filozoficzno-metodologicznych nie jest identyczny, szczególnie w odniesieniu do założeń logicznego empiryzmu. Scjentyzm był oparty na założeniach, że 1) jedyną drogą do uzyskania wartościowej wiedzy jest poznanie naukowe typu matematyczno-przyrodniczego, 2) nauka jest jedynym sposobem usunięcia wszelkich niedostatków, zarówno w życiu jednostek, jak i społeczeństw [Sarnowski 1982]. Rozwinął się w postaci dwóch koncepcji: scjentyzmu epistemologicznego, który zakłada, że nauka może dać i często daje ścisłą i głęboką wiedzę o rzeczywistości, czyli najlepszą możliwą wiedzę faktualną, oraz scjentyzmu metodologicznego, który twierdzi, że metoda naukowa musi być stosowana na wszystkich polach badawczych, łącznie z naukami społecznymi i humanistyką [por. Bunge 1983]. Niewątpliwie jest, że tezy epistemologiczne pozytywizmu łączą się w pewien sposób ze scjentyzmem. Orientacja scjentyistyczna, ograniczająca wiarygodne poznanie

w badaniach geograficznych „znalazła swój szczególny wyraz w programowym uznawaniu metod indukcyjnych w budowie generalizacji na drodze zastosowania metod ilościowych, zwłaszcza statystycznych” [Chojnicki 2011]. Dotyczyło to głównie badania struktur i procesów przestrzennych.

W tym nurcie mieszczą się prace D. Harveya publikowane w latach 60.: *Behavioral postulates and the construction of theory in human geography* [1964], *Justice, nature and the geography of difference* [1966], *Models of the evolution of spatial patterns in human geography* [1967] i jedna z najważniejszych – *Explanation in geography* [1969].

Ta ostatnia książka uznawana jest do dzisiaj za kluczowy tekst metodologiczny w geografii, zawierający rozbudowane i spójne rozważania w tym zakresie. Autor podjął w niej próbę określenia podstaw filozoficzno-metodologicznych geografii, formułując model epistemologiczny tej dyscypliny. Jego celem było ustalenie warunków i metod tworzenia wiedzy geograficznej o charakterze naukowym i rozgraniczenie tego, co naukowe, od tego, co nienaukowe. Wbrew dotychczasowej tradycji w geografii, Harvey odwołuje się tutaj nie tylko do geograficznych prac metodologicznych, ale także uwzględnia rozwiązania z innych dziedzin nauki, zwłaszcza filozofii nauki [por. Harvey 1969]. Punktem wyjścia w jego poszukiwaniach była filozofia Rudolfa Carnapa dotycząca analizy logicznej składni języka, pojmowanej jako twór formalny [Chojnicki 2000]³. Jak wskazuje tytuł, praca Harveya poświęcona jest procedurze wyjaśniania traktowanej jako główny cel działalności naukowej.

Praca ta wpisuje się w pełni w ówczesny nurt przebudowy wzorca metodologicznego geografii. Zawiera trzy ważne postulaty kierunkujące pożądaną zmianą:

1. potrzebę opracowania takich podstaw filozoficznych dyscypliny, które pozwolą scalić w spójny system rozproszone fragmenty wiedzy geograficznej,
2. wprowadzenie i rozwój metod ilościowych, co pozwoli na analizę wielkiej ilości obserwacji,
3. potrzebę teoretycznej przebudowy badań pozwalającą generalizować ten materiał empiryczny.

Realizacja tych zadań wymaga – zdaniem Harveya – wzmocnienia więzi geografii z filozofią na poziomie teoretyczno-metodologicznym oraz zwiększenia precyzji i mocy empirycznej weryfikacji generalizacji i prawidłowości geograficznych.

Metodologiczna przebudowa geografii w ujęciu Harveya nawiązuje do modelu hipotetyczno-dedukcyjnego Poppera i Hempla [Chojnicki 1985]. Ważną rolę w tej koncepcji odgrywa wyjaśnianie, które jako procedura logiczna musi podlegać wnikliwej analizie logicznej. Jak stwierdza autor, podstawowym celem jego pracy jest ustalenie odpowiednich kryteriów wyjaśniania w geografii i analiza różnych rodzajów procedur

---

i wiedzę wyłącznie do metod i osiągnięć naukowych, jest obecnie oceniana pejoratywnie ze względu na swój minimalizm, wyrażający się m.in. w odrzucaniu tych wszystkich osiągnięć poznawczych, których nie da się ująć w kategoriach właściwych naukom ścisłym [por. Chojnicki 1985]. Logiczny empiryzm, zwany także neopozytywizmem, odegrał istotną rolę w ukształtowaniu problematyki filozofii nauki [Chojnicki 2000]. Nowak [1996] stwierdził, że był on pierwszym filozoficznym nurtem w XX stuleciu i być może w całej historii filozofii, który uzyskał tak wysoki stopień jasności i precyzji w myśleniu, że możliwa okazała się jego efektywna samokrytyka.

³ Carnap [1937, tłum. pol. 1969], przedstawiciel tzw. Koła Wiedeńskiego, zajmował się głównie logiczną analizą języka. Jego zdaniem język jest tworem formalnym, dla którego ustala się słownik, reguły formowania zadań oraz reguły przekształceń, pozwalające formułować aksjomaty i pojęcia wynikania.

wyjaśniających, które stanowią podstawę wnioskowania dedukcyjnego. W praktyce badawczej występuje jednak wiele sytuacji, w których procedura dowodzenia dedukcyjnego nie może być w pełni wykorzystana, m.in. z powodu braku dostatecznej informacji, konieczności zastosowania twierdzeń probabilistycznych lub konfirmacji i weryfikacji teorii naukowych. W wyżej wymienionych przypadkach istotne znaczenie ma wnioskowanie indukcyjne.

Zdaniem D. Harveya podstawowymi elementami wiedzy naukowej o charakterze eksplanacyjnym są hipotezy, modele, prawa naukowe i teorie. W warunkach nierozwiniętej w pełni wiedzy teoretycznej postępowanie badawcze w geografii powinno opierać się na wykorzystaniu modeli teoretycznych formułowanych a priori. Mają one dwie zalety: mimo braku konkretnej teorii umożliwiają przewidywanie oraz pozwalają rozszerzyć lub modyfikować istniejące, chociaż niekompletne koncepcje.

Zaznaczające się w pracy Harveya napięcia między metodologią a filozofią są typowe dla pozytywistycznej metody naukowej. Habermas [1978] stwierdza, że w ten sposób logiczny empiryzm broni się przed głębszą autorefleksją epistemologiczną. U Harveya napięcie to wyraża się w niejednoznacznej ocenie charakteru tej pracy. Jego zdaniem koncentruje się ona raczej na metodologii niż na filozofii. Jednocześnie stwierdza, że pełne zrozumienie roli rewolucji ilościowej w geografii wymuszało modyfikację jego wcześniejszych poglądów filozoficznych, ponieważ wprowadzenie metod ilościowych wymagało zmiany podstaw filozoficznych geografii. Powinny wiązać się one raczej z filozofią nauki, a ściślej z założeniami logicznego empiryzmu, które stanowią niezbędną podstawę wprowadzania metod ilościowych do badań geograficznych. Ich możliwości – zdaniem Harveya [1969] – nie zostały jednak dotąd w pełni wykorzystane w geografii.

Wokół znaczenia pracy *Explanation in geography*, podobnie jak w przypadku innych tekstów Harveya, narosło wiele różnych wątpliwości i mitów. Unwin [1992] porównuje znaczenie tej pracy z rolą dzieła R. Hartshorne'a *The nature of geography* opublikowanego w 1939 r. Twierdzi, że jeżeli w latach 50. i 60. praca Hartshorne'a była kluczowym tekstem metodologicznym dla ówczesnego pokolenia geografów, to studium Harveya spełniło podobną rolę dla następnej generacji badaczy i studentów geografii.

Dzieło to wpisało się w geograficzne spory metodologiczne lat 60. i 70. Nowe idee i metody budziły ostry opór starszego pokolenia geografów [Unwin 1992]. W Wielkiej Brytanii ten konflikt generacyjny odzwierciedla seria krytycznych artykułów napisanych przez geografów odgrywających wówczas znaczącą rolę w środowisku geograficznym [por. Stamp 1966, Smailes 1971, Steel, Watson 1972, Farmer 1973, Steel 1974].

Ocena pracy D. Harveya zmieniała się z biegiem czasu, wraz z przemianami wzorca metodologicznego badań geograficznych. W okresie dominacji paradygmatu pozytywistycznego traktowano ją jako pewnego rodzaju „biblię” metodologiczną. Później, dzięki ostrej krytyce tego wzorca badawczego, oceny tej pracy były bardziej stonowane. Cloke i in. [1991] twierdzą, że stanowi ona do dzisiaj ważny tekst metodologiczny w literaturze geograficznej, który jednak – ich zdaniem – niewiele mówi o pozytywizmie jako metodologii i logice nauki. Zdaniem Bennetta [2009], Harvey przedstawił raczej „traktat” na temat metod, natomiast pozytywizm jest w tej pracy

głęboko „ukryty”. Wiąże się to, według niego, z powierzchowną i niepełną recepcją pozytywizmu w geografii.

Dzisiaj, w sytuacji rozwiniętego pluralizmu filozoficzno-metodologicznego w geografii, pracę D. Harveya traktuje się jako pierwszą próbę przedstawienia modelu empiryczno-naukowego tej dyscypliny [Chojnicki 2011]. W odróżnieniu od innych rozwiązań filozoficzno-metodologicznych o charakterze doktrynalno-ideologicznym (marksizmu, egzystencjalizmu, postmodernizmu, feminizmu, orientacji radykalnej i in.) podkreśla on rolę obserwacji i tworzenia bazy empirycznej jako źródła opisu w postępowaniu badawczym geografii.

Publikacja *Explanation in geography* kończy pozytywistyczną fazę w działalności naukowej D. Harveya. Później przyjął on w swych studiach orientację marksistowską i radykalną, co nie podważa jego wcześniejszych zasług w tworzeniu koncepcji empiryczno-naukowej w geografii [Chojnicki 2011].

2. David Harvey jako marksista i geograf radykalny

Zmiana problematyki badawczej w następnej fazie działalności naukowej D. Harveya była splotem trzech czynników.

Po pierwsze, nawiązywała do pierwotnej fascynacji historią skonkretyzowaną w dysertacji na temat zmian w przemyśle jutowym hrabstwa Kent w Wielkiej Brytanii [Harvey 1961]. Pojmowanie procesów historycznych jako wytworu różnorodnych czynników ekonomicznych, społecznych i politycznych współdziałających w określonym momencie czasu i danym miejscu prowadziło autora do akceptacji tez materializmu historycznego. Chcąc lepiej zrozumieć procesy historyczne toczące się w skali regionu, rozszerzył ujęcie czasowo-historyczne o wymiar przestrzenny, doceniając doniosłość łączenia wiedzy i wrażliwości geograficznej z mocą ogólnych teorii zbudowanych w tradycji materializmu historycznego [Kuźniar 2011]. Ujęcie to nazywa później materializmem historyczno-geograficznym.

Po drugie, zmiana ta była związana z reorientacją problemową i metodologiczną w geografii człowieka będącą ostrą reakcją na uproszczenia i braki wzorca pozytywistycznego. Zwrot antypozytywistyczny na przełomie lat 60. i 70. ubiegłego wieku kierował uwagę badaczy na szeroko pojęte kwestie społeczne związane z degradacją środowiska, narastaniem dysproporcji w rozdziale dochodów, wzrostem niesprawiedliwości społecznej, biedy i rasizmu we współczesnym świecie.

Po trzecie, reorientacja zainteresowań badawczych wiązała się bezpośrednio z przeprowadzką badacza z Cambridge do Baltimore, a więc z Wielkiej Brytanii do Stanów Zjednoczonych. Podejmując pracę na Uniwersytecie Johna Hopkinsa w Baltimore, Harvey wchodzi w lewicowe środowisko akademickie, reagujące żywo na bieżące wydarzenia polityczne, takie jak np. wojna w Wietnamie i zabójstwo Martina Luthera Kinga. Do dzisiaj uznaje on Baltimore za swoje rodzinne miasto, a wiele jego prac nawiązuje do procesów toczących się wewnątrz tej – jak stwierdził – „laboratoryjnej” próbki współczesnego urbanizmu [Harvey 2001]. Tam też trafił do samokształceniowej grupy studiującej *Kapitał* Marksa, co z kolei zbliżyło go do skupionego wokół

czasopisma „Antipode” środowiska geografów radykalnych, poszukujących w marksizmie brakującego im spoiwa teoretycznego.

Jego radykalizm wzmacniały prowadzone wówczas projekty badawcze. David Harvey zamieszkał w mieście przeżywającym w tym okresie głęboki kryzys gospodarczy i społeczny. Wychodząc z założenia, że rozważania teoretyczne należy weryfikować poprzez badania terenowe, na zlecenie władz miejskich Baltimore podjął prace poświęcone zjawisku nierówności mieszkaniowych, prowadząc jednocześnie na uniwersytecie kurs dotyczący pierwszego tomu *Kapitału* Marksa. Opublikowana w 1973 r. praca *Social justice and the city* należy do pionierskich studiów w tym zakresie i początkuje kolejne prace tego autora na temat natury współczesnego urbanizmu i kapitalizmu.

Bezpośrednie powoływanie się na Marksa, głównie *Kapitał*, odróżnia D. Harveya od wielu tzw. neomarksistów, których celem jest rekonstrukcja klasycznej koncepcji przez włączenie dorobku następców Marksa i współczesnej myśli pozamarksistowskiej. Należy on do tych marksistów, którzy rozwijają pomysły teoretyczne autora *Kapitału* [por. Harvey 1982], uważając, że w pracach Marksa można odnaleźć transcendentną ontologię kapitalistycznego bytu, bez której wszelkie analizy kapitalizmu skazane są z góry na porażkę [por. Kuźniar 2011].

Odnosząc się do doktryny Marksa, Harvey sformułował program radykalnej i rewolucyjnej koncepcji geografii [Harvey 1972]. Program ten, propagowany przez kolejne jego prace oraz innych badaczy, zamieszczane głównie w czasopiśmie „Antipode”, stał się podstawą rozwoju tzw. orientacji radykalnej w geografii (geografia radykalna). Głosił on, że geografia „jest tą częścią nauki, która specjalizuje się w dialektycznych stosunkach między procesami społecznymi z jednej strony a środowiskiem i relacjami przestrzennymi z drugiej. (...) Dąży do zmiany podstawowych sposobów działania procesów społecznych przez zmianę społecznych stosunków produkcji. Społeczne zmiany rewolucyjne są konieczne, aby rozwiązać endemiczne problemy przestrzenne i środowiskowe, ponieważ te są głęboko zakorzenione w kapitalistycznej formacji społecznej” [Peet, Lyons 1981].

Orientacja radykalna, jako jedna z kilku stanowisk filozoficzno-metodologicznych w geografii człowieka, stała się czynnikiem różnicowania się tej dyscypliny. Rozwiązań szukano również w innych koncepcjach filozoficznych – takich jak: egzystencjalizm, postmodernizm, feminizm, fenomenologia. Opozycją do geografii radykalnej stała się geografia humanistyczna oparta na założeniach humanizmu.

3. Studia poświęcone współczesnej urbanizacji

Szeroko znana i inspirująca wielu badaczy praca *Social justice and the city* [Harvey 1973] początkuje nowy etap w twórczości naukowej Harveya i jest dobitnym świadectwem zaangażowania się autora w nurt geografii radykalnej o orientacji marksistowskiej. Kolejne studia miejskie, publikowane w latach następnych [Harvey 1985a, b, 2003, 2012] oparte są na założeniu, że procesy rozgrywane się we współczesnym mieście i jego przestrzeni należy rozpatrywać za pomocą koncepcji marksistowskiego materializmu historycznego, uzupełnionego o wymiar przestrzenny. Bazą teoretyczną

dla większości prac pisanych przez niego w duchu marksistowskim stało się studium *The limits to capital* z 1982 r., w którym autor dokonuje szczegółowej rekonstrukcji marksistowskiej teorii kryzysu, wskazując zarazem na jej istotne luki wynikające z pominięcia aspektów przestrzennych.

Praca *Social justice and the city* początkuje nurt rozważań dotyczących sprawiedliwości społecznej w miastach. Szeroko zarysowane studium przedstawia podstawy teoretyczne badań, koncepcje przestrzeni, sprawiedliwości społecznej i współczesnego urbanizmu. Nawiązując do Wirthowskiej koncepcji urbanizmu jako pewnej formy życia społecznego, D. Harvey proponuje nową perspektywę badawczą w studiach miejskich wykraczającą poza tradycyjne ujęcia szkoły chicagowskiej. To nowe ujęcie koncentruje się na badaniu wpływu czynników ekonomicznych i politycznych na funkcjonowanie współczesnego miasta i proces restrukturyzacji przestrzeni miejskiej. Zakłada, że urbanizacja nie jest procesem autonomicznym i w związku z tym rozwój miast należy analizować w kontekście szerszych procesów zmiany politycznej i gospodarczej.

Wspomniana praca zawiera trzy tezy: 1) do najważniejszych procesów zachodzących w mieście należą te, które wiążą się z koncentracją i cyrkulacją kapitału, 2) współczesne zmiany relacji między dysponentami kapitału a społecznością miejską tłumaczy najlepiej klasyczna marksowska teoria konfliktu klasowego, który powstaje w wyniku sprzeczności interesów, 3) w hierarchii różnych form tego konfliktu naczelną rolę zajmują sprzeczności lub nowoczesne formy walki między kapitałem i siłą roboczą o polepszenie jakości środowiska miejskiego i standardu życia [por. Majer 2010].

Większość pojęć i konstrukcji badawczych prezentowanych we wspomnianym studium *The limits to capital* została później wykorzystana przez Harveya w analizie XIX-wiecznego Paryża oraz współczesnych miast w pracach: *The urbanization of capital* [1985a], *Consciousness and the urban experience* [1985b], a później w studium *Paris, capital of modernity* [2003].

W pracy *The urbanization of capital* Harvey rozpatruje zmiany w strukturze przestrzennej miast w kategoriach przejścia od fordyzmu do postfordyzmu, a także od keynesowskiego reżimu akumulacji do postkeynesowskiej fazy rozwoju. Jeżeli zatem ten pierwszy, fordowski w swej naturze etap rozwoju miast, charakteryzuje ekstensywna rozbudowa miast w postaci suburbiów, to etap następny cechują trzy odmienne tendencje przekształceń struktury przestrzennej miast w postaci: 1) intensywnego wzrostu zabudowy wznwyż, co wynika ze zwiększenia zapotrzebowania na powierzchnie biurowe i usługowo-handlowe w centralnych dzielnicach biznesowych, 2) upowszechniania się specyficznych form pozamiejskiej architektury i urbanistyki realizowanych w stylu estetyki postmodernistycznej, 3) spektakularnego przejścia od sztywnego do bardziej elastycznego sposobu produkcji w wyniku rosnącej stale mobilności kapitału i produkcji oraz związanej z tym ruchliwości ludzi [por. Majer 2010].

W obu pracach Harvey [1985a, b] łączy rozważania na temat ekonomicznych aspektów urbanizacji z refleksją nad kulturą, świadomością i polityką. Jego zdaniem takie kompleksowe podejście pozwala zrozumieć doświadczanie nowych form czasu i przestrzeni tworzonych przez współczesny kapitalizm, zwłaszcza w procesie

nieustannej transformacji miasta (tzw. kreatywnej destrukcji), w ramach którego kapitał szuka okazji do zwiększania zysków, wymuszając kolejne cykle inwestycyjne.

Jak stwierdza Harvey [1985a], przestrzeń współczesnego miasta ulega ciągłej restrukturyzacji. Jej przebieg warunkują głównie czynniki ekonomiczne, takie jak: decyzja przedsiębiorstw o lokalizacji zakładów, ośrodków badawczych lub centrów rozwoju, stopień kontroli państwa nad gruntami i produkcją przemysłową oraz zamiary prywatnych inwestorów w zakresie handlu nieruchomościami i gruntami miejskimi. Analizują oni korzyści, jakie może im przynieść nowa lokalizacja w porównaniu do dotychczasowej. Spadek produkcji na danym obszarze lub przestawianie się na nowy produkt powoduje, że biura lub fabryki w danym miejscu są zamykane i otwierane w nowym. W rezultacie inwestorzy wciąż szukają nowych, korzystniejszych lokalizacji.

Poglądy D. Harveya na temat współczesnego urbanizmu były szeroko dyskutowane, a jego prace wytyczyły nowy kierunek w badaniach miejskich. W odróżnieniu od podejścia ekologicznego skupia się on na funkcjonowaniu władzy społeczno-ekonomicznej, która decyduje o przekształcaniach przestrzeni miasta i jakości środowiska miejskiego.

D. Harvey przekracza często pozycję obserwatora i analityka rzeczywistości miejskiej i usiłuje być jej reformatorem. W pracy *Rebel cities* [2012] stawia pytanie, jak można przekształcać miasta w sposób bardziej sprawiedliwy społecznie. Formuje w niej postulat kolektywnego prawa do miasta, co oznacza żądanie kontroli społecznej nad kształtowaniem procesów urbanizacyjnych oraz sposobami, w jakie nasze miasta są tworzone i przekształcane. Domaga się realizacji tych założeń za pomocą radykalnych działań.

4. „Przygody” Davida Harveya z postmodernizmem

Praca *The condition of postmodernity: an inquiry into the origins of cultural change* [1989] jest bodaj najbardziej znanym dziełem D. Harveya, szeroko dyskutowanym w literaturze nauk społecznych i humanistycznych. W studium tym autor prezentuje marksistowską interpretację toczących się procesów w erze ponowoczesnej, przeciwstawiając się postmodernistycznym tezom o prymacie kultury w przemianach współczesnego świata.

Stanowisko to rodziło wiele wątpliwości w ocenie charakteru wspomnianej pracy. Jedni uważali, że ma ona wydźwięk jawnie antypostmodernistyczny, zgodny ze stanowiskiem zwolenników marksizmu w geografii, niezwykle krytycznych wobec postmodernizmu. Inni, jak np. Turner [1998], zaliczyli D. Harveya, obok m.in. F. Jamesona do postmodernizmu ekonomicznego. Ci ostatni twierdzą, że kultura czy też system symboli wyrastają z procesów ekonomicznych, które wywierają wpływ nie tylko na ekonomię, lecz również na inne aspekty ludzkiej działalności. Ich zdaniem rozwinięty kapitalizm przekształcił się w nowe stadium historii ludzkości [por. Cruk i in. 1992], które rozpoznać można po serii takich zjawisk, jak: utrata istotnościowego sensu jaźni, używanie symboliki do kontrolowania jednostek, wzrastające znaczenie zasobów kulturowych jako narzędzi represji i potencjalnego oporu, utrata

tożsamości narodowych i związany z tym zwrot ku tożsamościom lokalnym i jednostkowym [Turner 1998].

Zdaniem D. Harveya u podłoża tych procesów leżą zmiany ekonomiczne. Sądzon, że kryzys naftowy z 1973 r. uruchomił całą sekwencję wydarzeń, w wyniku których kapitalizm przeszedł dogłębną metamorfozę i uzyskując wyższy poziom wydajności, przygotował grunt pod kolejny, zakrojony na większą skalę kryzys. Harvey wiąże obecny kryzys kapitalizmu ze zmianą systemu regulacji. Dominujący elastyczny reżim akumulacji prowadzi do zjawiska nadakumulacji, czyli sytuacji, w której gromadzi się i rozpowszechnia zbyt wiele kapitału⁴. Nadakumulacja realizuje się na wiele sposobów, m.in. w postaci przyspieszenia cykli biznesowych, które przywracają kontrolę na poziomie makroekonomicznym dzięki podaży pieniądza, systemom ratalnym, prawom regulującym bankructwa, polityce podatkowej itp., ale także poprzez specjalne zabiegi w postaci przemieszczeń czasowych i przestrzennych. Te pierwsze następują wtedy, gdy inwestorzy kupują „przyszłość” towarów, które mają być dopiero wyprodukowane, lub nabywają akcje z nadzieją na wzrost cen, te drugie oznaczają wyprowadzanie kapitału z miejsc nadmiernej akumulacji do nowych regionów, w których istnieją potrzeby inwestycyjne. Zjawiska te nasilają się wskutek współdziałania czterech czynników: 1) zaawansowanych technologii komunikacyjnych i transportu, 2) wzrastającej racjonalności procesów dystrybucji, 3) istnienia metapoziomu globalnych rynków pieniężnych, które przyspieszają cyrkulację pieniędzy i 4) malejącej koncentracji kapitału w danych miejscach i obszarach. Przemiany te determinują poczucie „ścieśniania się” czasu i przestrzeni (tzw. kompresja czasowo-przestrzenna), czemu towarzyszą szybkie zmiany przekonań, ideologii, postrzeżeń i innych systemów symboli.

Podobnie jak większość postmodernistów ekonomicznych, D. Harvey twierdzi, że obecnie rynki dystrybuują usługi w tym samym stopniu jak towary, co powoduje tworzenie nowych wyobrażeń na temat jaźni i tożsamości. Co więcej, są one sterowane przez rynek, zmieniający to wszystko, co człowiek uznaje współcześnie za ważne elementy swej tożsamości – modę, znaki firmowe, style życia, przynależność grupową, status i inne. Wizerunki kulturowe nieustannie się zmieniają, ponieważ nuda, przesyt i naśladownictwo tworzą potrzebę nowych obrazów, za pomocą których można definiować na nowo własną tożsamość. Wzrasta tempo produkcji i zmienność charakteru towarów konsumpcyjnych, dzięki czemu wszystkie elementy działające na rynku (producenci, wytwórcy reklam, inwestorzy) poszukują nowych wizerunków rynkowych wyrażonych w towarach i usługach.

Mimo że pewnych tez nie można uznać za nowatorskie (koncepcja kompresji czasowo-przestrzennej, relacje bazy i nadbudowy), praca D. Harveya pozwala zrozumieć, skąd wzięła się w naukach społecznych kariera pewnych pojęć, takich jak np. społeczeństwo spektaklu czy kultura obrazu. Warto przypomnieć to, co pisał już w 1967 r. Debord [2000]: „Spektakl jest kapitałem o takim stopniu akumulacji, że staje się obrazem”. Nie wikłając się w metafizykę, D. Harvey stwierdza, że kompresując swoją czasoprzestrzeń, kapitalizm dochodzi do granicy, w której zaczyna mu przeszkadzać

⁴ Według D. Harveya akumulacja kapitału stanowi podstawowy mechanizm reprodukcji współczesnych społeczeństw. Píše, że „kapitał jest procesem a nie rzeczą. Jest to proces reprodukcji życia społecznego poprzez produkcję towarów, w który my wszyscy w zaawansowanych krajach kapitalistycznych jesteśmy głęboko uwikłani” [Harvey 1989].

inercyjność samej materii [Kuźniar 2011]. Pisze, że należy wtedy „rozkręcić” kapitalistyczny akcelerator do końca: zwiększyć podaż koncertów, spektakli, rozrywek, wszelkiego rodzaju jednorazowych wydarzeń, uruchomić przemysł reklamowy, który materialność towarów rynkowych przemieni w obraz lub znak. Jego zdaniem w miejsce marksowskiej kategorii wartości użytkowej warto wprowadzić pojęcie wartości znakowej, ponieważ rządzi ona rynkiem w społeczeństwie konsumpcyjnym. Wartość pracy D. Harveya polega na próbie połączenia sfery estetyki uwrażliwionej na socjologiczny kontekst z płaszczyzną procesów ekonomicznych. Ta pierwsza – sfera ideologicznej nadbudowy – zniekształca jego zdaniem obraz znajdującej się u jej podstaw praktyki społecznej: następuje „pęknięcie” między dyskursem postmodernistycznym a związaną z nim praktyką społeczną.

Analiza przekształceń estetyczno-ideowych XX-wiecznej architektury i urbanistyki stanowi podstawę sformułowania tezy, że modernizm przez wiele lat zablokował „mechanizm różnicujący” zachodnie społeczeństwa. D. Harvey twierdzi, że powojenny Zachód pozostał w istocie klasowym społeczeństwem kapitalistycznym, na który modernizm nałożył piętno estetyki egalitaryzmu i wymuszonej demokracji. To „pęknięcie” wywołało sprzeciw, który wyraził się m.in. w ruchach kulturowych lat 60., a w architekturze w tworzeniu bardziej zróżnicowanych i kompleksowych projektów.

Analiza zjawisk kulturowych prowadzi autora do wniosku, że w postmodernizmie „rozbuchanie” na poziomie artystycznym idzie w parze z ontologiczną oziębłością, zarówno w sferze psychologii jednostek, jak i na poziomie wyborów politycznych preferujących procedury demokracji liberalnej.

Reasumując, można stwierdzić, że wszystkie analizy i tezy zawarte w pracy *The condition of postmodernity* prowadzą – zdaniem autora – do wyjaśnienia, skąd bierze się pokrewieństwo pozornie zróżnicowanych procesów, które składają się na ponowoczesność, i co nadaje im wewnętrzną spójność. Harvey odsyła nas do zmodyfikowanych przez niego marksowskich fundamentów teorii kryzysu [por. Harvey 1982]. Jego zdaniem ponowoczesność stanowi zbiór strukturalnych, czasowych i przestrzennych dostosowań, które system kapitalistyczny wytworzył w odpowiedzi na kryzys trapiący w latach 70. ubiegłego wieku kraje rozwinięte. Charakter tych dostosowań gromadzi w zbiorczej tabeli przeciwstawiającej dwa systemy: fordowską nowoczesność i elastyczną ponowoczesność [Harvey 1989]. Zakres zmian wyszczególnionych w tym zestawieniu jest niezwykle szeroki – obejmuje całe spektrum rozciągające się od sfery ekonomicznej poprzez świadomość ludzką do dziedziny literatury i sztuki. Zdaniem Harveya ponowoczesność spełniła pokładane w niej nadzieje – nie tylko zapewniła kapitalizmowi nową przestrzeń akumulacji, ale zadbała również o zachowanie klasowego status quo.

Na koniec warto odnieść się do kluczowej wątpliwości: czy David Harvey jest postmodernistą? Na podstawie analizy omawianej wyżej pracy można stwierdzić, że stojąc niezmiennie na gruncie marksizmu, nie uległ całkowicie złudnym „urokom” postmodernizmu⁵. Traktuje ten ruch intelektualny jako stanowisko użyteczne w opisie rozwoju zaawansowanej fazy kapitalizmu, związanej z nadmierną akumulacją kapitału.

⁵ W komentarzu pracy na temat postmodernizmu Harvey stwierdził, że pomimo najszerszych chęci, aby wyjaśnić szum wokół postmodernizmu jako jednej z kolejnych mód intelektualnych, których nie brakowało w drugiej połowie XX w., skapitulował w końcu wobec „uporu” niechcianej koncepcji.

5. Krytyka neoliberalizmu

Począwszy od lat 70. ubiegłego stulecia D. Harvey kontynuuje w swych pracach krytykę współczesnego kapitalizmu. Poszukuje przełomowych punktów zwrotnych w jego rozwoju, kiedy to, zwykle w następstwie kryzysu, ulega on gwałtownej implozji. Twierdzi, że „dzieje powstawania i rozwiązywania kapitalistycznych kryzysów są... kluczowe dla zrozumienia naszej historii, za każdym razem w związku z innowacjami w procesie akumulacji” [Harvey 1989]. Podstawę teoretyczną analiz sytuacji kryzysowych w kapitalizmie zawiera – według niego – jego praca z 1982 r., obejmująca szczegółową rekonstrukcję marksowskiej teorii kryzysu.

Założenia tej teorii legły również u podstaw harveyowskiej krytyki neoliberalizmu zawartej w trzech pracach opublikowanych w latach 2003–2006: *The new imperialism* [2003], *A brief history of neoliberalism* [2005] i *Spaces of global capitalism: a theory of uneven development* [2006] nazywanych niekiedy trylogią na temat neoliberalizmu.

W wymienionych pracach Harvey utożsamia ponowoczesność z neoliberalizmem. Jego zdaniem sprzyjające warunki dla zwycięskiej neoliberalnej ideologii stworzył kryzys lat 70. XX w. [Harvey 2005]. Podkreślając siłę tej doktryny, pisze: „Ażeby jakiś nurt intelektualny stał się dominujący, trzeba dla niego wypracować aparat pojęciowy, który przemawia do naszych intuicji i instynktów, do naszego systemu wartości i do naszych pragnień, a zarazem ma jakieś odniesienie do możliwości obecnych w społecznym uniwersum, które zamieszkujemy. Jeżeli to się powiedzie, ów aparat pojęciowy zagnieżdża się tak głęboko w potocznym pojmowaniu świata, że traktuje się go jako oczywistość, jako coś, co nie podlega kwestii. Twórcy myśli neoliberalnej przyjęli za wartości fundamentalne – szerzej jako centralne wartości cywilizacji – polityczne ideały godności człowieka oraz wolności jednostki” [Harvey 2005].

Owa trójskładowa monografia neoliberalizmu przedstawia obraz świata początków XXI w. Prezentuje idee neoliberalizmu, jego koncepcje i modele polityki ekonomicznej, które w ciągu ostatnich dekad stały się trwałym składnikiem „wiary” elit politycznych i ekonomicznych na całym niemal świecie. D. Harvey ukazuje proces kształtowania się doktryny neoliberalnej, metod, za pomocą których była rozpowszechniana, i w końcu konsekwencje wprowadzania w życie jej zaleceń.

D. Harvey należy do najostrzejszych krytyków neoliberalizmu. Rozpatrując to zjawisko z pozycji zdeklarowanego marksisty, twierdzi, że jest ono w rzeczywistości strategią odbudowy walki klasowej przez dysponentów kapitału.

Jeden z rozdziałów pracy *A brief history of neoliberalism* nosi znamieny tytuł: *Sąd nad neoliberalizmem*. Autor odnosi się niezwykle krytycznie zarówno do podstaw teoretycznych, jak i skutków praktycznych tej doktryny. Twierdzi, że jako koncepcja teoretyczna może być przykładem błędnej teorii, która zabrnęła na manowce, lub przypadkiem bezsensownej pogoni za fałszywą utopią. Warto zauważyć, że niektórzy z wcześniejszych entuzjastów neoliberalizmu – np. ekonomiści Jeffrey Sachs, Joseph Stiglitz i Paul Krugman – stają się coraz bardziej krytyczni wobec tej doktryny, sugerując rodzaj powrotu do keynesizmu w zmodyfikowanej wersji lub przyjęcia pewnych instytucjonalnych rozwiązań w zarządzaniu rynkami globalnymi, m.in. w postaci ściślejszego nadzoru nad niefrasobliwymi spekulacjami finansistów.

W sferze praktyki najdziwniejszym „dokonaniem” neoliberalizmu było – zdaniem Harveya – nie tyle tworzenie, ile redystrybucja bogactwa i zysków, realizowana przez mechanizm akumulacji na drodze wywłaszczenia. Stwierdza, że dominacja tej doktryny pociągnęła za sobą bezprecedensowy wzrost nierówności w skali lokalnej i globalnej, koncentrację bogactwa i władzy politycznej w rękach nielicznych, a także prowadziła do szerzenia się biedy, chaosu, przemocy i niepewności na ogromnych obszarach współczesnego świata.

Analizując losy ideologii neoliberalnej, Harvey [2005] stawia pytanie: czy obecnie mamy do czynienia z jej kresem? Odpowiedź jest niejednoznaczna. Z jednej strony jej trwałość wynika z utrwalonej formy organizacji życia polityczno-gospodarczego w krajach rozwiniętych, zwanej „liberalizmem społecznie zakorzenionym”. Jego funkcjonowanie zapewnia obudowa procesów rynkowych i działalności przedsiębiorstw siatką społecznych i politycznych ograniczeń oraz osadzenie ich na mocnym fundamencie prawa. Dzięki temu koncepcja społeczeństwa dobrobytu zapewniła rozwiniętym krajom kapitalistycznym utrzymanie wysokiego tempa wzrostu. System ten, dzięki ekspansji rynków eksportowych przyniósł wymierne korzyści także innym krajom (głównie wybranym państwom Azji Południowo-Wschodniej), natomiast dla dużej części krajów Trzeciego Świata, zwłaszcza Afryki, był „niedostępny”.

Niepewność losów neoliberalizmu wynika według Davida Harveya z tego, że rodzi on i zaostrza kolejne kryzysy, których konsekwencje mogą mieć skalę globalną. Dowodem na to jest – jego zdaniem – krach na rynku nieruchomości w USA w roku 2003. Autor postuluje odrzucenie tej doktryny i zastąpienie jej innym systemem wartości ze względu na niewymowne szkody, jakie przyniósł. Przytacza w tym miejscu znany fragment pracy Polanyiego [1954]: „Pozwolenie, aby mechanizm rynkowy był jedynym reżyserem decydującym o losie ludzi i ich środowiska przyrodniczego, czy choćby o ilości siły nabywczej i sposobie jej wykorzystania, doprowadziłoby do rozkładu społeczeństwa”.

Zakończenie

Każda działalność ludzka, gdy lepiej się jej przyjrzeć, rozpada się na wiele działań, gestów i ról [Brandel 2006]. W przypadku uczonego jej przejawy zapisane są w pracach naukowych – na podstawie ich treści i dat publikacji poszczególnych dzieł można wyróżnić w tej działalności pewne cechy specyficzne oraz „słupy milowe” i punkty zwrotne, które identyfikują etapy w rozwoju naukowym badacza.

Specyficzny charakter twórczości naukowej Davida Harveya w sposób syntetyczny wyznaczają trzy powiązane ze sobą cechy: nieustanna ewolucja i zmienność jego zainteresowań naukowo-badawczych, dążenie do zacierania podziałów między specjalizacjami geograficznymi i dyscyplinami naukowymi oraz skłonność do pogłębionej refleksji teoretycznej i metodologicznej. Jego głównym celem w sferze nauki było wypracowanie odpowiednich środków konceptualnych, które umożliwiają precyzyjny opis i wyjaśnienie otaczającej rzeczywistości. W tym sensie działalność naukowa Harveya nawiązuje do najlepszych tradycji myśli geograficznej – geografia w jego wydaniu to „geos-graphie”, czyli czynność opisywania świata w tym szczytnym etymologicznym znaczeniu, jaki ta dyscyplina miała u swych początków.

Jako typowy homo historicus, David Harvey reaguje żywo na zmiany zachodzące zarówno w ramach geografii, jak i we współczesnym świecie. Kontekst geograficzny mają jego prace poświęcone metodologii, związane z przebudową wzorca badawczego dyscypliny, a następnie czynny udział w rozwoju nurtu geografii radykalnej. W wymiarze szerszym, transdyscyplinarnym, Harvey podejmuje analizę patologii współczesnego świata, obarczając doktrynę neoliberalną odpowiedzialną za bezprecedensowy wzrost nierówności w skali regionalnej i globalnej. Wraz z ewolucją zainteresowań naukowo-badawczych następuje także zmiana nastawienia Harveya do rozpatrywanych kwestii – z wnikliwego badacza zatroskanego stanem rodzimej dyscypliny zmienia się w krytycznego obserwatora zjawisk i tendencji zachodzących w otaczającej rzeczywistości oraz jej reformatora. Historycznym punktem odniesienia dla rozważań Harveya stały się kolejne wydarzenia ukazujące sprzeczności i konflikty we współczesnym świecie: bunt młodzieży we Francji i Stanach Zjednoczonych w końcu lat 60. XX w., kryzys naftowy z lat 70. oraz dewastujące skutki dominacji doktryny neoliberalnej na przełomie stuleci.

W wielu pracach napisanych w drugim etapie jego działalności naukowej „pobrzmiwają” tezy twórców krytycznej teorii społecznej, zakładających, że zadaniem nauki jest nie tylko analiza rzeczywistości, ale także gruntowna zmiana świadomości społecznej na drodze przewycięzania ograniczeń myślenia potocznego i tradycyjnego. To tylko krok do aktywnego zaangażowania się w ruchy zmierzające do przekształcenia świata w bardziej sprawiedliwy społecznie [por. Harvey 2012].

Twórczość naukowa Davida Harveya stanowi znamieny przykład zmienności i różnicowania się geografii człowieka, rozszerzania się jej na nowe pola badawcze. Tym większe znaczenie ma poszukiwanie jakiegoś sensu przebytej drogi przez tego badacza, identyfikacja momentów zwrotnych w jego działalności oraz tego, co sprawia, że między poszczególnymi etapami pracy naukowej zachodzi pewne iunctim, mimo dzielących je wyraźnych różnic. Pewne wyjaśnienia daje biografia uczonego oraz analiza treści i daty publikacji jego dzieł.

Sądzić można, że elementem łączącym dwa etapy działalności naukowo-badawczej D. Harveya jest jego troska o rozwój rodzimej dyscypliny. Z tego punktu widzenia działania naukowe w obu fazach mają pewien, choć pozornie ukryty, wspólny cel. W pierwszy etap chodziło o uchronienie geografii przed jej nadmiernym „zanurzeniem się w odmętach” metafizyki, pobrzmiwającej chociażby w rozważaniach klasyków geografii człowieka – Fredericha Ratzla, Karla Rittera czy Vidala de la Blache’a, natomiast w drugiej fazie obrona jej przed „jałowymi”, jego zdaniem, rozważaniami w ujęciu nauki przestrzennej.

Prace D. Harveya zawierają wiele twierdzeń zaskakująco sprzecznych z ugruntowanymi przekonaniem, często ujętych w formie błyskotliwego aforyzmu. Nowatorstwo Harveya zaznacza się w wielu tekstach począwszy od dzieła *Explanation in geography*, które wniosło istotny wkład w debatę metodologiczną geografów w latach 60. ubiegłego wieku, poprzez pionierskie teksty z dziedziny krytycznych studiów nad miastem (*Social justice and the city* i następne), w których zwraca uwagę na przydatność marksistowskich ujęć w wyjaśnianiu rozpatrywanych procesów, do szeroko dyskutowanej pracy na temat postmodernizmu oraz ostatnich prac na temat neoliberalizmu i teorii rozwoju nierównego geograficznie. Największy odzew miał jego głośny

artykuł z 1972 r., w którym Harvey krytykuje kuhnowski model rewolucji naukowych jako oderwany w swej analizie filozoficzno-logicznej od kontekstu społecznego. Teorie naukowe dzieli na trzy rodzaje: rewolucyjne, kontrrewolucyjne i teorie status quo [Harvey 1972]. Stwierdza, że nauka służy zwykle interesom klasy średniej – środowiskom akademickim, elitom biznesu i w końcowym etapie państwu. To już blisko postmodernistycznej „niewiary” w naukę. U Harveya nauka jest tworem społecznym, zaś u postmodernistów wykazuje podobieństwo do innych tekstów kulturowych.

Analiza prac Harveya daje obraz działalności silnie osadzonej w kontekście zmieniającej się rzeczywistości. Jednakże, podobnie jak inne zjawiska rozciągnięte w czasie, aktywność ta ma własny rytm i wyraz. Z jednej strony zaznacza się wyraźnie jej zmienność i różnorodność tematyczna, a z drugiej pewna specyfika, która wyraża się w świadomym przekraczaniu wąskich specjalności oraz poszukiwaniu teoretycznych ram wyjaśniania badanych zjawisk. Wiele prac Harveya ma charakter transdyscyplinarnych studiów określonego wycinka rzeczywistości. Istotny jest tutaj problem i kooperacja wiedzy z różnych nauk oparta na elastycznej organizacji procesu badawczego [por. rozważania Lisowskiego 2011 na ten temat]. Harvey, wykorzystując osiągnięcia różnych dyscyplin naukowych, tworzy podwaliny pod wiedzę transdyscyplinarną wykraczającą poza granice rodzimej dyscypliny.

W rezultacie działalność naukowa Davida Harveya przekracza z powodzeniem tradycyjne granice między dyscyplinami naukowymi. Jej transdyscyplinarny charakter zapewnił autorowi ważne miejsce w dorobku myśli społecznej.

Na zakończenie warto podkreślić, że David Harvey wywarł istotny wpływ na rozwój powojennej geografii. Zaznaczył się on najwyraźniej w dwóch dziedzinach: metodologii geografii i tzw. geografii radykalnej. W tej pierwszej Harvey zapisał się jako autor epistemologicznego modelu geografii, sformułowanego na gruncie krytycznego racjonalizmu i hipotetyzmu Poppera. Praca *Explanation in geography* otworzyła szeroką dyskusję nad podstawami filozoficznymi i metodologią geografii. Mimo że potencjał tej koncepcji uległ w pewnym okresie osłabieniu wskutek ostrej krytyki pozytywistycznego wzorca badawczego, to jednak w perspektywie historycznej – można traktować ją jako pierwszą próbę sformułowania modelu empiryczno-naukowego geografii [por. Chojnicki 2004].

Drugim ważnym wydarzeniem stał się przedstawiony przez Harveya [1972] program radykalnej i rewolucyjnej koncepcji geografii, oparty na doktrynie Marksa. Program ten, propagowany głównie przez czasopismo „Antipode”, ukształtował tzw. orientację radykalną w geografii. Rozwój nurtu radykalnego inspirowały krytyczne studia Harveya na temat współczesnego urbanizmu, neoliberalizmu i rozwoju nierównego geograficznie. Autor zaliczany do grupy myślicieli później lewicy [por. Kuźniar 2011], poszukując w marksizmie inspiracji i przesłanek do rozwiązywania aktualnych problemów współczesnej rzeczywistości, uznawał potrzebę rekonstrukcji i reinterpretacji koncepcji Marksa poprzez łączenie jej z dorobkiem współczesnej myśli społecznej.

Literatura

- Bennett D., 2009, *Possitivism (positivist geography)*, [w:] *International Encyclopedia of Human Geography*, R. Kitchin, N. Thrift (red.), s. 295–311.
- Brandel F., 2006, *Gramatyka cywilizacji*, Oficyna Naukowa, Warszawa.
- Bunge M., 1983, *Treatise on basic philosophy*, Reidel, Dordrecht.
- Carnap R., 1937, *The logical syntax of language*, Routledge, London (tłum. pol. *Logiczna składnia języka*, PWN, Warszawa).
- Chojnicki Z., 1985, *Orientacje filozoficzno-metodologiczne geografii – ich koncepcje i modele*. Przegląd Geograficzny, 57, 3: 255–281.
- Chojnicki Z., 2000, *Filozofia nauki. Orientacje, koncepcje, krytyki*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Chojnicki Z., 2004, *Podstawy filozoficzne geografii – jakiej filozofii potrzebuje geografia?*, [w:] *Geografia wobec problemów teraźniejszości i przyszłości*, Z. Chojnicki (red.), Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Chojnicki Z., 2011, *Model empiryczno-naukowy geografii*, [w:] *Geografia wobec problemów współczesności. Funkcje poznawcze i praktyczne geografii*, A. Kostrzewski, W. Maik, R. Brudnicki (red.), Wydawnictwo Uczelniane WSG, Bydgoszcz, s. 9–34.
- Cloke P.J., Philo C., Sadler D., 1991, *Approaching human geography: an introduction to contemporary debates*, Paul Chapman, London.
- Debord G., *Spółczesność spektaklu. Rozważania o społeczeństwie spektaklu*, PIW, Warszawa.
- Eagleton T., 2003, *After theory*, Allen Lane, New York.
- Farmer B.H., 1973, *Geography area studies and the study of area*, Transactions, Institute of British Geographers, 60: 1–15.
- Habermas J., 1976, *Legitimation crisis*, Heinemann, London.
- Harvey D., 1961, *Aspects of agricultural and rural change in Kent, 1800–1900*, Ph D. Thesis, University of Cambridge.
- Harvey D., 1964, *Behavioural postulates and the construction of theory in human geography*, University of Bristol, Department of Geography, Papers Series A, 6.
- Harvey D., 1966, *Justice, nature and the geography of difference*, Blackwell, Oxford.
- Harvey D., 1967, *Models of the evolution of spatial patterns in human geography*, [w:] *Models in geography*, R.J. Charley, P. Haggett (red.), Methuen, London, s. 549–608.
- Harvey D., 1969, *Explanation in geography*, Edward Arnold, London.
- Harvey D., 1972, *Revolutionary and counterrevolutionary theory in geography and the problem of ghetto formation*, Antipode, 4: 1–13.
- Harvey D., 1973, *Social justice and the city*, Edward Arnold, London.
- Harvey D., 1982, *The limits to capital*, Blackwell, Oxford.
- Harvey D., 1985a, *The urbanization of capital. Studies in the history and theory of capitalist urbanization*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore.
- Harvey D., 1985b, *Consciousness and the urban experience*, Blackwell, Oxford.
- Harvey D., 1989, *The condition of postmodernity: an enquiry in to the cultural origins of cultural change*, Blackwell, Oxford.
- Harvey D., 2001, *The geography of capitalist accumulation*, [w:] *Spaces of capital*, D. Harvey (red.), s. 237–266.
- Harvey D., 2004, *The new imperialism*, Oxford University Press, Oxford.
- Harvey D., 2005a, *The brief history of neoliberalism*, Oxford University Press, Oxford (tłum. pol. *Neoliberalizm. Historia katastrofy*, 2008, Książka i Prasa, Warszawa).
- Harvey D., 2005b, *Spaces of neoliberalization: toward a theory of uneven geographical development*, Steiner, Stuttgart (tłum. pol. *Przestrzeń globalnego kapitalizmu*, 2016, Książka i Prasa, Warszawa).

- Harvey D., 2006, *Spaces of global capitalism: a theory of uneven geographical development*, Verso, New York.
- Harvey D., 2012, *Rebel cities*, Verso, New York (tłum. pol., *Bunt miast*, 2012, Fundacja Nowej Kultury, Wyd. Bęc Zmiana, Warszawa).
- King L.J., 1976, *Alternatives to a positive economic geography*, *Annals of the American Association of Geographers*, 66, 2: 293–308.
- Kukliński A., 1983, *Mechanizmy rozwoju geografii polskiej w latach 1945–1982*, *Przegląd Geograficzny*, 55: 521–546.
- Kuźniar B., 2011, *Goodbye Mr. Postmodernism. Teorie społeczne myślicieli późnej lewicy*, Wyd. Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń.
- Lisowski A., 2011, *Geografia i nauki społeczne w epoce transdyscyplinarnej*, [w:] *Koncepcje i problemy badawcze geografii*, K. Marciniak, K. Sikora, D. Sokołowski (red.), Wyd. Uczelniane WSG, Bydgoszcz, s. 69–90.
- Maik W., 1993, *Problematyka rozwoju polskiej geografii społeczno-ekonomicznej w świetle paradygmatycznych modeli pojęciowych*, *Przegląd Geograficzny*, 64, 3–4: 231–246.
- Mayer A., 2010, *Socjologia i przestrzeń miejska*, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa.
- Nowak L., 1946, *Kilka uwag na temat miejsca empiryzmu logicznego*, [w:] *Oblicza idealizacji*, *Poznańskie Studia z Filozofii Humnistyki*, 2(15): 293–310.
- Peet R., Lyons J.V., 1981, *Marxism: dialectical materialism, social formation and geographical relation*, [w:] *Themes in geographical thought*, Croom Helm, London.
- Polanyi K., 1954, *The great transformation*, Beacon Press, Boston.
- Rykiel Z., 1986, *Transformations of the paradigm of Polish socio-economic geography*, *Concepts and Methods in Geography*, 1(1984): 33–43.
- Sarnowski S., 1982, *Filozofia naukowa i filozofia nauki. Uwagi o pozytywizmie*, *Studia Filozoficzne*, 1–2.
- Smailes A.E., 1971, *Urban systems*, *Transactions, Institute of British Geographers*, 53: 1–14.
- Stamp L.D., 1966, *Ten years on*, *Transactions, Institute of British Geographers*, 40: 11–20.
- Steel R.W., 1974, *The Third World: geography in practice*, *Geography*, 59: 189–207.
- Steel R.W., Watson J.W., 1973, *Geography in the United Kingdom, 1962–72*, *Geographic Journal*, 138: 139–153.
- Turner J.H., 1998, *The structure of sociological theory*, Wadsworth Publishing Company, New York (tłum. pol., *Struktura teorii socjologicznej*, 2004, PWN, Warszawa).
- Unwin T., 1992, *The place of geography*, Longman House, Harlow.

prof. dr hab. Wiesław Maik

Wyższa Szkoła Gospodarki w Bydgoszczy

ul. Garbary 2, 85-229 Bydgoszcz

mariamaik@op.pl